

Ольга Максимчук,

кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський проспект, 3, Київ 03039, Україна

e-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

тел.: (044)288-13-85

**«ЛІЛЕЯ СЕРЕД ТЕРНЯ»:
АКАФІСТ СВЯТІЙ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦІ ВАРВАРИ
ЙОАСАФА КРОКОВСЬКОГО
І ЙОГО ФЛОРИСТИЧНІ ОБРАЗИ-ДОМІТАНТИ**

У статті розглянуто функціонування флористичної образності у виданнях Акафіста святій Варварі, авторство якого приписують Йоасафу Кроковському. Простежено семантичні кореляції між текстовим і візуальним наповненням книги. У тексті (власне Акафісті, світільному, поетичному «вінці») неодноразово використовується метафора дівчини-лілеї, запозичена, ймовірно, через посередництво християнської культурної традиції з біблійної Пісні пісень. Подібним чином рослинні мотиви присутні і в оформленні видань Акафіста (зокрема на форгах, заставках, на гравюрах різних майстрів, що зображують святу Варвару). Флористична образність у змісті та формі Акафіста покликана символічно представити подвиги Варвари – її обітницю дівочтва та мученицьку смерть заради Христа.

Ключові слова: Акафіст, свята Варвара, українська гравюра, житіє, Пісня пісень, образність, символізм.

Великомучениця Варвара Іліопольська – одна з найшанованіших святих жінок в Україні, прославлена в церковних піснеспівах, зображена на багатьох зразках українського сакрального мистецтва. Особливий пієтет до постаті святої був викликаний зокрема й тим, що в Україні зберігаються мощі, котрі, як вважають, належать Варварі. Настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович у своїй «Повістї о преславных чюдах святой великомученицы Варвары» (1669 чи 1670 рік; тут і далі при цитуванні розкриваємо титла та спрощуємо орфографію) переповідає легенду, згідно з якою мощі святої опинилися у Києві вже в XII ст. і були покладені князем Святополком Ізяславичем до щойно зведеного ним Михайлівського собору [28, с. 260].

© Максимчук О., 2019

Особливого поширення на українських теренах культ великомучениці набуває в XVII ст. [10, с. 11]. У «Правилѣ молебном к преподобным отцем нашим печерским, и всѣм святым в Малой Россіи просіавшим», що містило створений на замовлення Петра Могили канон печерським святым, з'являється згадка і про великомученицю: «Христоролюбивый граде в Бозѣм лікуй Кіове веселящися, содержащи яко многоцѣнное съкровище... постники же и мученики: с ними же съчиняется, и Варвара приснославная, еяже мощи доброту тебѣ прилагают» [27, арк. 232 зв.]. Феодосій Софонович, щоб засвідчити справжність мощей, наводить приклади шанобливого ставлення до них своїх сучасників – як світських можновладців (коронного канцлера Єжи Оссолінського), так і духовних осіб (Антіохійського патріарха Макарія) [28, с. 260–261]. Дмитрій Туптало, переповідаючи у щоденнику віщій сон, у якому йому явилася свята, називає її своєю патронкою [7, с. 341]. Він же вміщує її житіє і розповідь про чудотворні мощі Варвари до своїх Четій Міней [8, арк. 25 зв. 35].

Оскільки Варвару вважали захисницею від наглої, неочікуваної смерті, то, на думку Ігоря Мицька, «велика популярність святої була одним із наслідків психологічної атмосфери в Україні» того часу, що потерпала від воєн та епідемій [23, с. 45]. Зокрема під час однієї з моровиць, що сталася в Києві у 1710 р., хвороба оминула місце перебування мощей Варвари – Михайлівський Золотоверхий монастир [15, нн. арк. 4. зв.], що, очевидно, сприяло ще більшому поширенню вірувань у їхню чудотворність.

Наприкінці XVII ст. в Україні з'являється Акафіст, присвячений святій Варварі. Як зазначає Іван Франко, на українських землях Акафісти користувалися особливою популярністю: у XVII і XVIII ст. вони часто виходили друком як у вигляді збірок, так і окремо [35, с. 137]. При цьому визнання здобули не лише перекладні, а й написані місцевими авторами «пісні несідальні», до яких належить і Акафіст святій Варварі, який приписують ігумену Братського та Пустино-Микільського монастирів, майбутньому печерському настоятелю й опікуну лаврської друкарні, Київському митрополиту Йоасафу Кроковському. Зокрема, про його авторство йдеться в «Описі Києво-Софіївського собору та Київської ієрархії» митрополита Євгенія (Болховітінова) [4, с. 190]. Натомість, Ігор Мицько обстоює тезу про те, що Акафіст було створено Дмитрієм Тупталом, знаним поетом і великим шанувальником святої [23, с. 42]. Утім, у сучасній бібліографії творцем «пісні несідальної» на честь Варвари все ж вважають Йоасафа Кроковського [12, с. 113; 31, с. 33], напевно, зважаючи

на те, що саме за його розпорядженням вийшло друком найраніше київське видання Акафіста 1698 р. [12, с. 113]; цієї ж думки притримуватимемося і в нашій студії.

Уперше Акафіст святиї Варвари було надруковано 1691 р. в чернігівській типографії Троїцько-Іллінського монастиря у складі «Треакафистного молитвослова», що містить, як випливає з назви, три Акафісти – пресвятиї Трійці, великомучениці Варвари та страстям Христовим [29]. У 1697 р. там же виходить інше видання «Треакафистного молитвослова» [30], цього разу оздоблене гравюрами із зображеннями, відповідно, Святої Трійці, Варвари з пальмовою галузкою і маленькою вежею в руках та Ісуса з хрестом і чашею для Євхаристії [31, с. 197]. Тетяна Каменева про них зазначає: «Усі гравюри без підпису, доволі тонкої роботи; гравюра із зображенням великомучениці Варвари трапляється у двох видах; у другому та сама дошка сильніше підгравірована» [14, с. 277].

Утретє ця ж збірка виходить друком у Чернігові уже 1712 р. під новою назвою «Вінець в честь тревіччаному Богу»; в її оформленні використано гравюру з Пресвятою Трійцею авторства Никодима Зубрицького [6, нн. арк. 2 зв.; див. також 13, с. 26].

Анатолій Адруг вважає, що однією з причин появи друкованого Акафіста Варвари у Чернігові може бути те, що південний приділ Троїцького собору в Чернігові до 1803 р. був присвячений саме цій святій [1, с. 28].

Окремою книжкою Акафіст уперше виходить у друкарні Києво-Печерської лаври у 1698 р. [12, с. 113]. Протягом наступного століття вона витримує десятки перевидань у Києві, Чернігові, Почаєві. Крім того, Акафіст великомучениці входить до збірника «Пречестнии акафисты всеседмичнии», що був надрукований у Києво-Печерській лаврі 1706 р. за архімандритства його автора Йоасафа Кроковського [26, арк. 226 зв. – 249].

При підготовці Акафіста, очевидно, було використано «Повість о преславных чюдах» мощей святої Варвари Феодосія Софоновича [28, с. 15]. Як власне текст, так і структура всієї книжки зазнавали деяких перетворень. Текстологічні зміни Акафіста дослідив професор Казанської духовної академії Олексій Попов [24]. Він стверджує, що перше київське видання 1698 р. без змін повторювало текст першого чернігівського «Треакафистного молитвослова» 1691 р., натомість незначне коригування, яке не впливало на зміст та образність, було зроблене самим Кроковським для лаврського видання Акафіста в складі «Пречестных акафистов всеседмичных» (1706). Надалі текст Акафіста в усіх наступних виданнях

тотожний лаврському, за винятком поодиноких граматичних правок на кшталт «воздвигненную» – «воздвиженную» тощо [24, с. 73–74].

Утім, слід зазначити, що перші видання Акафіста у складі «Треакафистного молитвослова» у Чернігові та наступні видання у вигляді окремої книжки дещо різняться за зовнішньою структурою. Чернігівське видання 1697 р., на відміну від попереднього, містить наприкінці коротку молитву святиї Варвари [30, арк. 68 зв. – арк. 69 зв.]. З незначними змінами вона повторюється й у «Вінець в честь тревіччаному Богу» 1712 р., який, крім того, містить «Моленіє к Богу святої великомучениці Варвари о избавленіи от напрасныя смерти всякаго человека, иже ея заступленію... себе вручает» [6, арк. 70 зв. – 71 зв.]. Текст «Моленія» узято з життя Варвари Димитрія Туптала [8, арк. 32] (випущено згадки про святу Юліанію, яка співстраждала разом із великомученицею, надихнувшись її прикладом); очевидно, воно мало на меті обґрунтувати необхідність звертатися до святої за заступництвом.

У київському збірнику Акафістів 1706 р., куди Кроковський долучив і свій твір, вміщено іншу молитву, відмінну від тієї, яку друкували у чернігівських виданнях. Розлогіша за обсягом, вона містить згадку про поклоніння мощам великомучениці, що було актуально для тих, хто перебував у Києві і міг прийти до Михайлівського монастиря, де вони зберігалися [26, арк. 248–249].

Перше окреме київське видання Акафіста 1698 р. містить, крім власне богослужбового тексту, віршований дванадцятистрофний «Вінець от дванадесят звізд святої Варварі», а також своєрідні прозові додатки – «Житіє и страданіє» та «О честных мощах» Варвари, узяті з Четїї Міней Димитрія Туптала [12, с. 113; 31, с. 33]. Наприкінці книги – післямова, у якій згадуються гетьман Іван Мазепа, київський митрополит Варлаам Ясинський, московський патріарх Адріан та Йоасаф Кроковський, клопотами якого вийшов Акафіст [31, с. 33]. На звороті титульного аркуша – гравюра із зображенням святої Варвари та вірші [31, с. 33, 293]. Гравером видання у каталозі українських стародруків Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича названо майстра Ілля [12, с. 113].

Окреме київське видання Акафіста 1716 р. («Несідалное... святої великомучениці Варварі моленіє») доповнене, окрім передмови архімандрита лаври Йоанія Синютовича, уривками з писань церковних отців (Іоана Золотоустого, Амвросія Медіоланського та Іоана Дамаскіна), що покликані довести правомірність вшанування святих та їхніх мощей [19,

нн. арк. 1 зв. – 3 зв.]. Замість розлогої молитви до Варвари, як у виданні 1706 р., після тексту служби розміщено дві нові, менші молитви (в одній із них знову ж вихваляються моці святої), а за ними, як і в першому київському виданні 1698 р., – так званий «Вґнец», житіє святої Варвари та оповідь «О честных мощах» великомучениці [19, арк. 29–48].

Надалі у київських виданнях XVIII ст. передмова до читачів публікується без змін (єдине, міняються імена лаврських очільників, зазначених після неї). Так само зберігається обґрунтування православної практики вшанування святих. Як правило, подальші видання містять уже три молитви: дві з них (ті самі, що й у книзі 1716 р.) – після тринадцятого, заключного, кондаку, а третя (зі збірки Акафістів 1706 р.) – наприкінці тексту служби.

Другою половиною XVIII ст. датовані Акафісти свягій Варварі, що видавалися у Почаївському Успенському монастирі отців-василіян. Наталія Заболотна звертає увагу на те, що Акафісти почаївського друку поширювалися як окремими книжками, так і у складі видавничих конволотів – збірників Акафістів, що формувалися безпосередньо у друкарні [11, с. 52]; дослідниця вирізняє два окремі видання, які вийшли у світ, відповідно, 1773 р. та не раніше 1788 р. [11, с. 52, 58–59, 61–62]. Перше з них – повніше, майже повторює київські, адже містить, на відміну від другого, усі три молитви до святої, присвяченій Варварі «Вґнец з дванадцяти звґзд», її житіє, слово «О почести святих и их мощей», а також дозвіл на друк від єпископа Сильвестра Рудницького та «Повґсть о части нґкоей мощей святиа великомученицы Варвары, яже обрґтается в церкви монастыря Почаевского» [16, арк. 43 зв. – 44 зв.; 11, с. 58–59]. Пізніше видання – менше за обсягом, адже складається лише з Акафіста та розлогої молитви зі збірника 1706 р. [18, нн. арк. 19 зв. – 20 зв.]. Обидва видання не мають ілюстрацій.

Інтерес до постаті святої у Почаєві, можливо, пов'язаний із тим, що в монастирі, разом із іншими реліквіями, зберігалася й частинка мощей святої Варвари, привезена з Києва [16, арк. 43 зв. – 44 зв., див. також 37, с. 361]. Тому не випадково наприкінці XVIII ст. отці-василіяни освятили печерну монастирську церкву (тепер – Іова Почаївського) в ім'я великомучениці [37, с. 376]; певний час Варваринською також була колишня тепла церква Святої Трійці у братському корпусі, що відтак в XIX ст. перемістилася до трапезної (нині Свято-Варваринський храм) [37, с. 383]. Отже, особлива пошана до Варвари побутувала на українських теренах

не лише у православному, а й в унійному середовищі; це також засвідчують, наприклад, вміщені у почаївський «Богогласник» духовні пісні на честь великомучениці (видання 1790 р. містить п'ять пісень, присвячених Варварі: № 163–167 [3, с. 404–417]). На побутування культу святої Варвари у Почаєві може вказувати виготовлення гравюр із зображенням великомучениці та поширення їх, зокрема у розфарбованому вигляді, серед вірян окремими відбитками [20, с. 12].

Власне Акафіст, який у Йоасафа Кроковського є частиною більшого богослужбового жанру – канону – і міститься після 6-ї пісні канону, згідно з традицією, складається із 13 кондаків і 12 ікосів. У першому кондаку, що, як і ікоси, закінчується так званою вітальною фразою «Радуйся!», має бути виражена головна ідея Акафісту [35, с. 134]. Йоасаф Кроковський у своєму Акафісті не порушує усталені правила: останнє речення першого кондака «Радуйся Варваро невґсто Христова прекрасная» [15, арк. 6 зв.] містить характеристику святої, що розвиватиметься згодом протягом усього тексту (тут і надалі цитуватимемо текст Акафіста за виданням 1741 р.). Авторіві важливо показати, що великомучениця відмовилася від перспективи вдалого заміжжя, бо, прийнявши християнство, вважала себе нареченою Христа.

Мотив містичного шлюбу Господа і вірної йому людини, очевидно, наближає Акафіст свягій Варварі до стилістики старозавітної Пісні пісень, що оспівує силу кохання. У тексті Акафісту можна помітити сліди впливу пісенного стилю та образності: подвиг Варвари пояснюється великою любов'ю до Христа, що дає свягій сили витримати усі випробування. В Акафісті неодноразово зринає згадка про квітку, оточену терням, що є алюзією на слова із Пісні пісень: «Аз цвґт полный и крин удалный. Яко крин в тернии, тако искрґнья моя посредґ дочерей» (цит. за Острозькою Біблією – Писн. 2:1–2). Квітка, закономірно, символізує саму Варвару, терня – злих поган, насамперед її батька та правителя, які засудили дівчину на смерть. Зокрема, у першому ікосі Акафіста оспівується обітниця дівочтва Варвари:

«Радуйся земнаго обручника паче небеснаго знати не восхотґвшая.

Радуйся крине дґвства, посредґ терния идолскаго прорастший долґ:

Радуйся цвґте чистоты, в неувадаемой слави цвґтущей горґ» [15, арк. 7 зв.].

Тут лілея, традиційно для християнської символіки, означає дівочу цноту святої. Водночас автор Акафіста екстраполює цю характеристику на духовній сфері, тому вона також означає визнання правдивої віри та поклоніння

істинному Богу. У Біблії, особливо в Старому Завіті, зрада ізраїльтян своєму Господу порівнюється зі зрадою в подружньому житті (наприклад, Ос. 2:4–19). Подібним чином у тексті Йоасафа Кроковського ідолопоклонство уподібнюється до розпусти, а відмова від нього – до духовної цноти.

В Акафісті, як і в поетичних книгах Святого Письма (Псалмах, Приповістках, Пісні пісень та ін.), часто використовується фігура паралелізму. Лілеї дівства Варвари протиставлено колочки людських гріхів, вишнім устремлінням святої – земний діл, де швидко проминуло коротке життя молодой християнки.

У світильному, що вміщений після дев'ятої пісні канону, автор знову звертається до пісеннісного претексту: «Яко шипок краснїйшїй из терновнаго израсла еси корене дѣво Варваро, жертвою мученице священного страданія обагрившися кровію. И нынѣ божественную твою память совершающія любовію, спасай от бѣдѣ [15, арк. 29 зв.]. Дуже подібний світильний, присвячений великомучениці, використано у службі святей Варварі та преподобному Йоану Дамаскину з московської Мінеї 1620 р. за місяць грудень: «Яко шипок прекрасен от терновна израстила еси корене дѣвице Варваро, жертвою мученице священнаго страданія обагрившися кровію. И нынѣже божественную твою память совершающія любовію спасай от бѣдѣ» [22, арк. 33]. Очевидно, текст служби з місячної Мінеї ліг в основу підготовленого Йоасафом Кроковським видання Акафіста.

Замість звичного образу лілеї серед терня у світильному з'являється метафора Варвари-«шипка», тобто дикої троянди, серед колочок. Таким чином у тексті актуалізується семантика червоного кольору – ознаки пролітої великомученицею крові. Ще з часів Середньовіччя в європейській культурі яскраву троянду витлумачували як нагадування про муки послідовників Христа [36, с. 346]. Отже, в Акафісті «шипок» також пов'язаний із темою мучеництва «обагреної» кров'ю Варвари. Колочки та терня мають, вочевидь, вказувати на страждання святої, а також на злий рід, із якого виросла вірна послідовниця Христа.

Ще раз Варвара та її оточення протиставлені у віршованому «вінці», присвяченому великомучениці, що був доданий до більшості видань Акафіста наприкінці книги:

«Варваром родителем рожденная дѣво,
Терна злаго крин благій себе явлша живо,
Варваро черна в тілѣ, красна в вѣрѣ, в дѣлѣ:
Дѣл, злых варвар, храни мя на души и тѣлѣ" [15, арк. 33 зв.].

Уперше «Вінець» святей Варварі було опубліковано не у складі книжки Йоасафа Кроковського, а разом з іншими стилістично й формально подібними текстами у збірці «Вѣнецъ молитвъ седмичныхъ» (1694) [12, с. 113]. Авторство віршованих текстів зі збірника викликає дискусію – їх приписували Димитрію Тупталу, Варлааму Ясинському, Івану Величковському [12, с. 107; 33, с. 607]. Жанрово подібні вірші присутні й в анонімній бароковій драмі «Дѣйствіе, на страсти Христовы списанное» [9, с. 67–107]. В цілому ж «вінець» можна визначити як ліричний (ймовірно, авторський) піджанр, що складається з дванадцяти строф, тематично і структурно об'єднаних одним образом (приміром, образ Христа, ангела чи когось зі святих) [21, с. 212].

Утім, незалежно від того, хто є автором цього дванадцятистрофного вірша, помітною є подібність образного ряду, використаного і в самому Акафісті, і у «вінці». Автор «вінця» теж звертається до рослинної образності, аби оспівати чесноти та подвиг Варвари. У першій строфі вірша обігрується семантика імені святої: народжена серед варварів, тобто ідолопоклонників, дівчина осягнула засади християнської віри і таким чином вийшла з-поза меж духовного варварства; її оновлену сутність передано за допомогою образу благої квітки-лілеї, тоді як поганство її оточення – через образ злого терня.

Переважно усі видання Акафісту ілюстровані гравюрами, які зображують або різні епізоди з життя великомучениці, або Варвару, що вже здобула вінець святості. Гравюри із зображенням святої створені цілим рядом майстрів. Серед інших можна згадати імена Іллі, Никодима Зубрицького, Софронія, Якова Кончаківського, Михайла Чернявського. Деякі гравюри лишаются не атрибутованими, особливо це стосується невеликих за розміром сюжетних ілюстрацій, що розміщуються в тексті Акафіста поряд із кожним кондаком та ікосом. Постать святої з'являється також і на форті книжки. Наприклад, зображення Варвари можна побачити на титульному аркуші «Треакафистного молитвослова» 1697 р. [30]. Варвара стоїть на обвитій виноградом із кетягами колоні, тримаючи у руках вежу з трьома вікнами (що відсилає до епізоду з її життя, коли свята звеліла зробити у своїй вежі три вікна на честь триєдиного Бога) та пальмову галузку (символ мучеництва). Навпроти Варвари, на такій самій колоні, стоїть Ісус із хрестом. Розташування Варвари поряд зі страждаючим Христом зумовлене змістом збірки, яка містить Акафісти і святий, і страстям Господнім. Натомість на форті пізнішого київського видання 1716 р. (гравер

Рис. 1

Никодим Зубрицький; рис. 1) навпроти святої Варвари, що так само тримає гілку пальми й тривіконну вежу, зображено архистратига Михаїла – небесного покровителя храму, у якому перебували моці святої; таке оформлення титульного аркуша книжки актуалізує її київський контекст [19]. Це непоодиноким випадком поєднання на гравюрі постатей Варвари та Михаїла – вони з'являються і на титулі Акафіста 1728 р., який теж походить із типографії Києво-Печерської лаври [13, с. 53]. Гравер зобразив Варвару в момент її коронування на небі Ісусом та Дівою Марією; внизу, під назвою книги, – гіллясті дерева і фонтан-джерело, що, очевидно, не лише ілюструють життя Варвари, яка пізнала Творця, споглядаючи зі своєї вежі красу землі та небес, а й символізують духовні багатства святої, її нев'янучу праведність. І фонтан, і засаджений деревами сад, і мотив коронування Варвари наближають семантику візуальних елементів на форті до богородичної тематики.

Звичай вкладати у руку святої Варвари пальмову гілку, що мала означати її мучеництво за віру та присвячене Богу дівочтво, ймовірно, прийшов в українську іконографію із західного сакрального мистецтва. Пальмову гілку в руці Варвари бачимо навіть у медальйонах із зображенням святої на деяких заставках, використаних в оформленні Акафіста [19, арк. 1; 15, арк. 1]. Утім, на гравюрі з першого київського видання 1698 р. Варвара тримає у руці не пальмове віття, а квітку на довгій стеблині [див. 31, с. 293]. Дуже подібне зображення святої із квіткою можна побачити на гравюрі надрукованого 1705 р. «Сказанія или повѣстї о обрѣтении... мощей святыхъ Іуліанїи дѣвїцы» [13, с. 21, 32]. Юна княжна Юліанія Ольшанська (Гольшанська) померла не мученицькою, а власною смертю, проте за цнотливе й сповнене чеснот життя була удостоєна від Господа святості. Отже, квітка у руці святої мала символізувати духовну і фізичну чистоту

дві – як Юліанії, так і Варвари. Можна припустити, що для книги про Юліанію Ольшанську було дещо підправлено гравюру із зображенням Варвари, зокрема з-під ніг дівчини прибрано меч – символ мучеництва заради Христа.

В цілому можна сказати, що існує тенденція зображати Варвару, як і на українській бароковій іконі, пишно вбраною, у розкішних шатах. Часто одяг святої прикрашає рослинний орнамент, наприклад, це стосується гравюр з Акафіста роботи Іллі [31, с. 293], Софронія (рис. 2) [15, нн. арк. 5 зв.], Якова Кончаківського (рис. 3) [17, нн. арк. 5 зв. *]. Подібні флористичні візерунки на вбранні святої можна помітити й на інших гравюрах барокової доби: деревориті Єфима [25, с. 39, 41], мідеритах Степана Савицького [34, іл. № 210] та Івана Мигури (рис. 4); аркуш із єдиним відомим на сьогодні відбитком гравюри Мигури вміщено в примірнику збірки проповідей Лазаря Барановича «Трубы на дни нарочитыя», що зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, шифр Кир. 44; гравюру в бароковій рамці у вигляді переплетених стебел із різноманітними квітками та з присвяченими Варварі віршами у картуші вклеєно власником саме перед «словом» Барановича на день пам'яті великомучениці) [2, між арк. 83 і 84; 5, с. 226, 34, с. 35].

Рис. 2

Рис. 3

* У деяких варіантах цього видання замість гравюри Кончаківського вставлено роботу Софронія.

Рис. 4

Рис. 5

На гравюрі Софронія серед рослинних елементів на одязі святої можна нарахувати кілька різних видів квітів, зокрема з видовженими чашечками, що нагадують нарциси чи лілеї. Можливо, апеляція гравера до лілеї не випадкова – адже саме ця квітка згадується у Пісні пісень, звідки автор Акафіста запозичує порівняння дівчини з польовим цвітом.

На гравюрі роботи Никодима Зубрицького (рис. 5), використаній у київських виданнях 1706 і 1716 рр., у вигляді квітки зображено пряжку, що прикрашає пояс святої, і застібку, яка притримує її верхній одяг [26, арк. 226 зв.; 19, нн. арк. 5 зв.].

Якщо розглянути сюжетні гравіровані ілюстрації, що розміщуються поряд із кожним кондаком та ікосом Акафіста у виданні 1741 р. та деяких інших київських виданнях XVIII ст., то, попри їхній невеликий розмір, у вбранні зображеної на них святої Варвари теж можна помітити рослинні елементи. Наприклад, на гравюрі, розміщеній поряд із тринадцятим кондаком Акафіста й повторно – біля тексту останньої молитви до великомучениці, голову Варвари прикрашає вінок із троянд, які можуть

символізувати мучеництво святої діви та її триумф у Небесному Царстві [15, арк. 26 зв., 31 зв.].

В іншій подібній серії гравірованих ілюстрацій авторства Никодима Зубрицького (із видання 1716 р.) брак квіткових орнаментів у вбранні святої компенсовано зображенням середовища, у якому розгортаються події з життя святої. Наприклад, на гравюрі, вміщеній поряд із першим кондаком, Варвара сидить у вежі, оточена вазами із квітами [19, арк. 6]. На ще одній ілюстрації Варвара намагається пізнати велич Бога-Творця, сидячи на пагорку, вкритому різноманітними травами і квітами, які демонструють мудрість і благість Господа [19, арк. 8].

Отже, рослинні елементи у вбранні чи оточенні святої на гравюрах Акафіста покликані не просто проілюструвати книгу, а й схарактеризувати саму Варвару, засвідчити її непорочність і чистоту, адже квітка вважалася символом дівоцтва. Пальмова галузка у руці святої могла вказувати на те, що великомучениця віддала своє життя заради віри в Христа.

Текст Акафіста так само містить чимало відсилань до флористичної образності, у тому числі й запозиченої зі Святого Письма та християнської культурної традиції. Приміром, за допомогою алюзії на пісеннісний образ лілеї серед терня Варвару протиставлено її язичницькому оточенню та вербалізовано метафору страждань, через які має пройти свята дівка.

Огляд видань Акафіста, присвяченого великомучениці Варварі, демонструє кореляцію текстуальних і візуальних складників книги, тобто зв'язок змісту тексту і його оформлення, що є визначальною ознакою українського Бароко, яке характеризується синкретичністю різних видів мистецтва і художньо-виражальних засобів.

Список бібліографічних посилань

1. Адруг А. Чернігівське видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р.: бароковий синтез графіки і слова. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 27–32.
2. Баранович Лазар. *Трубы на дни нарочитыя*. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. [11], 403, [4] арк.
3. *Богогласник. Пѣсни благоговѣнныя = Bogoglasnik. Pěsni blagovovějnyja (1790/1791)*: Facsimile und Darstellung: in 2 Bd. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2016. Bd 1. XIV, 591, [3].
4. Болховітинов Євгеній, митрополит. *Вибрані праці з історії Києва / упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої*. Київ: Либідь – ІСА, 1995. 483, [5] с. («Пам'ятки історичної думки України»).

5. Бондар Н. П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI–XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2005. Вип. 10. С. 212–231.

6. *Вінець в честь тревґнчаному Богу*. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1712. [2], 114 арк.

7. Димитрій Ростовський (Туптало). Діаріуш. *Древняя российская вивліофіка*. Ч. VI. Мґсяц декемврїй. Санкт-Петербург : [Типография Академии наук], 1774. С. 315–408.

8. Димитрій Ростовський (Туптало). *Книга житїй святих... на три мґсяцы вторья декемврїй, іануарїй, февруарїй*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1695. [6], 763, [1] арк.

9. Дґйствіє, на страсти Христовы списанное / Резанов В. *Драма українська*. Вип. 3 : Шкільні дійства великоднього циклу. Додатки. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1925. С. 65–107.

10. Жолтовський П. М. *Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні : альбом-каталог*. Київ : Наукова думка, 1982. 286 с. : іл.

11. Заболотна Н. В. Почаївські видання акафістів у XVIII ст. : приклад компонування видавничих конволютів. *Рукописна та книжкова спадщина України / Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису*. 2009. Вип. 13. С. 49–63.

12. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні*. Кн. 1 : 1574–1700. Львів : Вища школа, 1981. 133, [3] с. : іл.

13. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні*. Кн. 2, ч. 1 : 1701–1764. Львів : Вища школа, 1984. 129, [3] с. : іл.

14. Каменева Т. Н. *Черниговская типография, ее деятельность и издания*. Оттиск из «Трудов Государственной библиотеки имени В. И. Ленина. Т. III. Москва, 1959. С. 224–381, [3].

15. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святїї великомучниці Варварї*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1741. [5], 52 арк.

16. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святїї великомучниці Варварї*. Почаїв : Почаївська друкарня, 1773. [1], 44 арк.

17. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святїї великомучниці Варварї*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1777. [5], 52 арк.

18. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святїї великомучниці Варварї*. [Почаїв]: [Почаївська друкарня], [не раніше 1788]. [20] арк.

19. [Кроковський Йоасаф]. *Несґдалное... святой великомучниці Варварї* моленіє. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1716. – [5], 48 арк.

20. *Ксилографічні дошки Лаврського музею*. Вип. 1 : українські старовинні гравюри типу «народних картинок» / обробив до друку і вступний нарис написав

П. М. Попов. Київ : З друкарні поліграф. факультету Художнього ін-ту, 1927. [4], 20, [2] с., XXXII арк. іл.

21. Максимчук О. Один із аспектів христологічного тлумачення образу лілеї в літературі українського бароко. *Українське літературознавство / Львівський національний університет імені Івана Франка*. 2013. Вип. 77. С. 207–216.

22. *Минґя, місяць декабрь*. Москва : Друкарський двір, 1620. 249 арк.

23. Мицько І. Про культ святої Варвари в Україні. *Статті, написані після вивчення з Інституту українознавства НАН України*. Львів : [б. в.], 2000. С. 42–46.

24. Попов А. *Православные русские акафисты, изданные с благословения Святейшего Синода*. История их происхождения и цензуры, особенности содержания и построения. Казань : Типо-литография Императорского университета, 1903. VI, 363, VI с.

25. Попов П. *Матеріали до словника українських граверів / Український науковий інститут книгознавства*. Київ : Держтрест «Київдрук», 1926. 137, [5] с.

26. *Пречестныи акафисты всеседмичныи*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1706. [4], 304, [13].

27. *Пречестныи акафисты и прочія спасителныя молбы*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1663. [2], 244 арк.

28. Софонович Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, комис., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України ; підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка*. Київ : Наукова думка, 1992. 336 с. (Пам'ятки укр. літописання).

29. *Треакафистный молитвослов*. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1691. [96] арк.

30. *Треакафистный молитвослов*. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1697. [14], 100 арк.

31. *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.* Вып. 2. Ч. 1: Киевские издания 2-й половины XVII в. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина / сост. : А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. Москва : Издательство ГБЛ, 1981. 322 с. : ил.

32. *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.* Вып. 2. Ч. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина / сост. : А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. Москва : Издательство ГБЛ, 1990. 318, [2] с. : ил.

33. *Українська поезія. Середина XVII ст.* / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. Київ : Наукова думка, 1992. 680 с.

34. Фоменко Д., Цинковська І., Юхимець Г. *Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського ; редкол. : О. Онищенко (гол.) та ін. ; авт. вступ. ст. І. Цинковська, Г. Юхимець*. Київ : Академперіодка, 2014. 359 с., 208 с. іл. : іл.

35. Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над «Богогласником». Франко І. *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1983. Т. 39 : літературно-критичні праці (1911–1914). С. 126–143.

36. Хейзинга Й. *Осень Средневековья. Исследования форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах* / сост., предисловие и перевод Д. В. Сильвестрова, коммент. и указ. Д. Э. Харитоновича. СПб : Издательство Ивана Лимбаха, 2011. 768 с.

37. Хойнацкий А. Ф. *Почаевская Успенская лавра : историческое описание* / труд профессора Нежинского историко-филологического института А. Ф. Хойнацкого, исправленный и дополненный Г. Я. Крыжановским. 1-е илюстр. изд. Почав : Типография Почаевской лавры, 1897. 524 с., 25 л. ил. : ил.

References

1. Adruh, A. (2016). Chernihivske vydannia «Molytvoslova tryakafistnoho» 1697 r.: barokovy syntez hrafiyki i slova [Chernihiv edition of the Three-Akathist prayer book of 1697: the Baroque synthesis of graphic and word]. *Siverianskyi Litopys*, 3, 27-32. [In Ukrainian].

2. Baranovych, L. (1674). *Truby na dni narochityia* [Trumpets for Major Feast Days]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

3. *Bohohlasnyk. Pismi blahohoviinnyia (2016) [Prayer book. Devotion songs] = Bogoglasnik. Pěsni blagogověnyja (1790/1791): Facsimile und Darstellung* (Vol. 1). Köln, Germany - Wien, Austria: Weimar - Böhlau. [In Church Slavonic].

4. Bolkhovitinov, Y. (1995). *Vybrani pratsi z istorii Kyieva* [Selected works on the history of Kyiv]. Kyiv, Ukraine: Lybid - ISA. [In Russian].

5. Bondar, N. P. (2005). Do istorii pobutuvannia knyzhkovykh iliustratsii u yakosti samostiinykh estampnykh hraviur naprykintsi XVI–XVII st. [On the history of book illustrations functioning as separate print engravings in the late 16th and early 17th centuries]. *Rukopysna ta Knyzhkova Spadshchyna Ukrainy*, 10, 212-231. [In Ukrainian].

6. *Vinets v chest trevinchanomu Bohu* (1712) [Wreath in the honor of three-crowned God]. Chernihiv, Ukraine: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [In Church Slavonic].

7. Dymytrii Rostovskiy (Tuptalo) (1774). Diariush [Diary]. In *Drevniaia rossiiskaia vivliofika* [Ancient Russian library] (Part VI, pp. 315-408). Saint Petersburg, Russia: Tipografiia Akademii nauk. [In Russian].

8. Dymytrii Rostovskiy (Tuptalo) (1695). *Knyha zhytii sviatykh... na try mistyatsy vtoryia dekmvrii, tanuarii, fevruarii* [Collection of the lives of the Saints... for three months, that is December, October, and November]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

9. Riezanov, V. (Comps.) (1925). Diistviie, na strasty Khrystovy spysannoie [Performance written on the Passions of Christ]. In *Drama ukrainska* [Ukrainian drama] (Issue 3: Shkilni diistva velykodnoho tsyклу. Dodatky [School acts of the Easter cycle. Appendixes], pp. 65–107). Kyiv, Ukraine: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk. [In Old Ukrainian].

10. Zholtovskiy, P. M. (1982). *Maliunky Kyievo-Lavrskoi ikonopysnoi maisterni: albom-kataloh* [Drawings of the Kyivan Lavra's iconography workshop: album-catalogue]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

11. Zabolotna, N. V. (2009). Pochaivski vydannia akafistiv u XVIII st.: pryklad komponuvannia vydavnychykh konvoliutiv [Pochaiv issues of Akathists in the 18th century: examples of composition of publishing convolutes]. *Rukopysna ta Knyzhkova Spadshchyna Ukrainy*, 13, 49-63. [In Ukrainian].

12. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* (Vol. 1-2) [Heritage of book art. Catalog of old-printed books, published in Ukraine] (Vol. 1: 1574-1700). Lviv, Ukraine: Vyscha shkola. [In Ukrainian].

13. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pam'iatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* (Vol. 1-2) [Heritage of book art. Catalog of old-printed books, published in Ukraine] (Vol. 2, part 1: 1701–1764). Lviv, Ukraine: Vyscha shkola. [In Ukrainian].

14. Kameneva, T. N. (1959). *Chernigovskaia tipografiia, ee deiatelnost i izdaniia* [Chernigov printing house, its activity and issues]. Moscow, Russia. [In Russian].

15. Krovovskiy, Y. (1741). *Akafist sviatii velykomuchnytsi Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

16. Krovovskiy, Y. (1773). *Akafist sviatii velykomuchenyci Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Pochaiv, Ukraine: Pochaivska drukarnia. [In Church Slavonic].

17. Krovovskiy, Y. (1777). *Akafist sviatii velykomuchnytsi Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

18. Krovovskiy, Y. (not earlier than 1788). *Akafist sviatii velykomuchenyci Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Pochaiv, Ukraine: Pochaivska drukarnia. [In Church Slavonic].

19. Krovovskiy, Y. (1716). *Nesidalnoe... sviatoi velykomuchenyci Varvari molenie* [Non-sitting prayer to Saint Great-Martyr Varvara]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

20. Popov, P. M. (comps.) (1927). *Ksylohrafiichni doshky Lavrskoho muzeiu* [Xylographic blocks from the Lavra museum] (Issue 1: Ukrainski starovynni hraviury typu «narodnykh kartynok» [Ancient Ukrainian engravings, similar to popular prints]). Kyiv, Ukraine: Z drukarni Khudozhnoho instytutu. [In Ukrainian].

21. Maksymchuk, O. (2013). Odyn iz aspektiv khrystolohichnoho tлумachennia obrazu lilei v literaturi ukrainskoho baroko [An aspect of the Christological interpretation of the image of lily in the Ukrainian baroque literature]. *Ukrainske Literaturoznavstvo*, 77, 207-216. [In Ukrainian].

22. *Mineia, mesets dekabr* (1620) [Menology for December]. Moscow, Russia: Drukarskyi dvir. [In Church Slavonic].

23. Mytsko, I. (2000). Pro kult sviatoi Varvary v Ukraini [On Saint Barbara devotion in Ukraine]. In Mytsko I. *Statti, napsyani pislia vyhnannia z Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy* [Papers written after the exile from the Institute of Ukrainian studies of the NAS of Ukraine] (pp. 42-46). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

24. Popov, A. (1903). *Pravoslavnye russkie akafisty, izdannye s blagosloveniiia Sviateishego Sinoda* [Orthodox Russian Akathists issued with the blessings of the Holy Synod]. Kazan, Russia: Tipo-litografiia Imperatorskogo universiteta. [In Russian].

25. Popov, P. (1926). *Materialy do slovnyka ukrainskykh hraveriv* [Materials for a Dictionary of Ukrainian engravers]. Kyiv, Ukraine: Derzhrest «Kyivdruk». [In Ukrainian].

26. *Prechestnyi akafisty vsesedmychnyi* (1706) [Holy Akathists on seven-day week]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

27. *Prechestnyi akafisty i prochia spasytelna molby* (1663) [Holy Akathists and other salvation prayers]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

28. Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopystsiv starodavnikh* [Chronicle from ancient annals]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Church Slavonic].

29. *Treakafystnyi molytvoslov* (1691) [Three-Akathist prayer book]. Chernihiv, Ukraine: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [In Church Slavonic].

30. *Treakafystnyi molytvoslov* (1697) [Three-Akathist prayer book]. Chernihiv, Ukraine: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [In Church Slavonic].

31. Guseva, A. A., Kameneva, T. N., and Polonskaia, I. M. (Comps.) (1981). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pečati XVI-XVIII vv. : katalog izdani, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina* [Ukrainian Cyrillic books of the 16th-18th centuries: catalog of the editions deposited in V. I. Lenin State library of the USSR] (Vol. 2, part 1: Kievskie izdaniia 2-i poloviny XVII v [Kiev editions of the 2nd part of the 17th century]). Moscow, Russia: Izdatelstvo GBL. [In Russian].

32. Guseva, A. A., Kameneva, T. N., and Polonskaia, I. M. (Comps.) (1990). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pečati XVI-XVIII vv.: katalog izdani, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina* [Ukrainian Cyrillic books of the 16th-18th centuries: catalog of the editions deposited in V. I. Lenin State library of the USSR] (Vol. 2, part 2: Lvovskie, novgorod-severskie, chernigovskie, unekskie izdaniia 2-i poloviny XVII v. [Lviv, Novhorod-Siverskyi, Chernihiv and Univ editions of the 2nd half of 17th century]). Moscow, Russia: Izdatelstvo GBL. [In Russian].

33. Krekoten, V. I., Sulyma, M. M. (Comps.) (1992). *Ukrainska poeziia. Seredyna XVII st.* [Ukrainian poetry. Middle of 17th century]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian, Old Ukrainian, and Church Slavonic].

34. Fomenko, D., Tsynkovska, I., Yukhymets, H. (2014). *Midni hraviruvalni doshky ukrainskykh drukaren XVII-XIX st. u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni*

V. I. Vernadskoho [Copper engraving blocks of 17th-19th century Ukrainian printing houses in the funds of V. I. Vernadsky National library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Akadempriodka. [In Ukrainian].

35. Franko, I. (1983). *Dukhovna i tserkovna poeziia na Skhodi i na Zakhodi. Vstup do studii nad «Bohohlasnykom»* [Metaphysical and church poetry in East and West]. In Franko I. *Zibrannia tvoriv u 50 t.* [Collected works: 50-volume set] (Vol. 39, pp. 126-143). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

36. Kheizinga, I. (2011). *Osen Srednevekovia. Issledovaniia form zhiznennogo uklada i form myshleniia v XIV i XV vekakh vo Francii i Niderlandakh* [Autumn of the Middle Ages. A study of the forms of life and thought in France and the Netherlands in the 14th and 15th centuries]. Saint Petersburg, Russia: Izdatelstvo Ivana Limbakha. [In Russian].

37. Khoinatckii, A. F. Kryzhanovskii, G. Ia. (1897). *Pochaevskaia Uspenskaia lavra: istoricheskoe opisaniie* [Pochaiv Holy Dormition lavra: historical description]. Pochaiv, Ukraine: Tipografiia Pochaevskoi lavry. [In Russian].

Olha Maksymchuk,

PhD (in Philology), Junior Researcher, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: zybrytska@yahoo.com.ua

tel.: (044)288-13-85

«A Lily among Thorns»: Yoasaf Krokovskyi's Akathist to Saint Great Martyr Barbara and Its Dominating Floral Images

Great Martyr Barbara is one of the most esteemed woman saints of the early modern Ukraine. In the research, functioning of floral imagery in the 17th and 18th century editions of Akathist to Saint Barbara ascribed to Yoasaf Krokovskyi is considered. First published in Chernihiv in 1691 as a part of the Three-Akathist Prayer Book, it was appeared as a separate edition in Kyiv in 1698. Since then, during the next century, there were dozens of republications of the Akathist illustrated by such prominent Ukrainian Baroque engravers as Nykodym Zubrtytskyi, Sofronii, Yakiv Konchakivskyi, etc.

In the paper, semantic correlation between the textual and visual aspects of the book is observed by means of the comparative method. Baroque engravings displaying Barbara stylistically correspond with Ukrainian icons of that time. Commonly, in book illustrations, Saint Barbara was depicted wearing splendid garments decorated with floral ornament – which symbolize her virginity – and having a palm branch in her hand – which is the symbol of Barbara's martyrdom. At the same time, in the text of the Akathist, Saint Barbara is called a flower, a lily, and a rose. The metaphor of Barbara as a lily among thorns was probably drawn from the biblical Song of Songs through the mediation of the Christian cultural tradition. Thorns mean temptations and sufferings of Saint Barbara that were inflicted on her by wicked pagans.

There fore, in the Akathist the floral motifs are supposed to represent those qualities due to which Barbara got the crown of holiness, namely: hers virtues, celibacy and death for the sake of Christ.

Keywords: Akathist, Saint Barbara, Ukrainian engraving, life of saint, Song of Songs, imagery, symbolism.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.